

BADIIY ADABIYOTNING TARKIBIY-FUNKSIONAL TAHLILI

A.B. Qurbonov,

Qarshi davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada badiiy adabiyotni tarkibiy funksional tahlil qilinishi natijasida o'zbek va jahon adabiyotining shaxs ma'naviy yuksalishida badiiy adabiyotning ahamiyati va inson tarbiyasidagi ta'siri haqida yoritilgan.

Kalit so'zlar: funksional, taraqqiyot, mutafakkir, afsonalar, rivoyatlar, an'analar, fantastik ruhdagi, tamoyillari.

Ta'lim tizimini takomillashtirish, yosh iqtidorli talabalardagi qobiliyatlilikni chuqur singdirib borish, ularni bilimga intilish sirlarini, mehnatga muhabbat, mehnat qilishiga nisbatan hurmat hissini singdirishga va uni foydali mehnatga tayyorlash darajasini yanada oshirishga e'tibor qaratilgan. Ushbu maqola nazariy bilimlar olish bilan birga amaliy tajriba asosida bilim-ko'nikmalarni mustahkamlash, badiiy adabiy, pedagogik, ijtimoiy iqtisodiy, ma'naviy tarbiyasi, inson omili, maishiy mehnat sohalari, kishilarning moddiy va ma'naviy turmush sharoiti, shaxs ma'naviy yuksalishida badiiy adabiyotning ahamiyati, falsafiy tahlili, inson tarbiyasi, uning qonuniyatlari haqidagi fan, pedagogikani o'rganish orqali fikrlar, g'oyalar, bilim ko'nikma mujassamlashuvida badiiy adabiyotga qiziqishlari, mamlakatimizning jahon miqyosidagi o'rni bo'yicha dastlabki bilimlar, ko'nikma va malakalar berishini belgilab beradi. Badiiy adabiyot tarkibi san'at, badiiy shakllanish, ilm-fan bir-biri bilan o'zaro mustahkam bog'liq hodisalardir. Ular orasida jiddiy farq-tafovutlar bo'lsada, san'at ilm-fanni yoki ilm-fan san'atni butkul inkor qilmaydi. Badiiy falsafiy adabiyot kishilarning fikrlashi, tasovvur qilishlari, kishilarning ongliligi, fikr mulohazalari va ularning og'zaki faoliyatini anglatadi. Albatta, bu hayotiy tajribalarimizdan ma'lumdir. Badiiy adabiyot kishilarning va biz kelajak avlod yoshlarining hayotda to'laqonli yashashimizga, baxtli va saodatli bo'lishimizda, sermazmun, ongli munosabatda fikrlashimiz

komil inson bo‘lib yetishishimiz uchun turtki bo‘ladi. Inson tafakkurining eng noyob ne‘matlaridan biri sifatida gavdalanib komil inson tarbiyasida muhim vositalardan biri hisoblanadi. Badiiy adabiyotni azaldan doim adabiy avlodlar yangilaydi, tajribalar tarixiy sahifalarda namoyon bo‘lib boradi. Adabiy avlodlar esa adabiy jarayonda shakllanadi. Badiiy adabiyot falsafaiy dunyoqarash bilan chambarchas bog‘langanligini hozirgi zamonaviy adabiyotlardan aglab yetmog‘imiz kerak. ¹ Jahonda badiiy adabiyotlar tahlil qilinishi 20-asr davomida badiiy adabiyot bilan asosan san'at, kino, radio televidenya bilan tavsiflanadi. Badiiy adabiyotning ijodiyoti dunyo va milliy madaniyatning eng muhim bosqichlarini belgilaydi. Adabiyot filologiya, adabiyotning afzalliklari bilan o'rganilmoqda. “Jahon adabiyoti” tushunchasini birinchi marta 1827-yilda Gyote iste‘molga olib kirgan, deyiladi. “Jahon adabiyoti” esa muayyan mezonlarga asoslanadi. Mumtoz adabiyoti dunyodagi eng qiziqarli adabiyotshunoslardan biri L. Tolstoy, N.Gogol, A.Pushkin, F.Dostoevskiy-badiiy so'zning taniqli mutafakkir ustalari. Yunon badiiy adabiyoti tarixida bir qancha ijtimoiy, falsafiy ma'lumotlar yaratilganligi e'tirof etiladi. Badiiy adabiyot inson madaniyatiga xos bo'lib, u rivojlangan har bir zamon va makonning o'ziga xos xususiyatlariga ega, keyinchalik adabiy ishlab chiqarishni belgilaydigan ma'lumotnomalar yaratildi. Bugungi kunda kunchiqar mamlakat adabiyoti uzoq sharq adabiy maydonida o‘ziga xos o‘ringa ega. Ayniqsa, yapon she‘riyatigagina xos bo‘lgan hayaku janri butun dunyoga mashhur va bugun ushbu janr boshqa millat ijodiyotiga ham asta-sekin kirib bormoqda. Xususan, o‘zbek she‘riyatiga ham. Bu esa ikki mamlakat o‘rtasidagi adabiy almashinuv bo‘lmoqda. O‘zbekiston va Koreys adabiyoti o‘ziga xosligi, yangi zamon koreys adabiyoti. Koreya yarim oroli iqlimi, an‘analari va qarashlari orqali boshqalardan farqlanib turadi. Birgina adabiyot sohasida ushbu mamlakatning o‘z yo‘nalishi mavjud. Ushbu millat fantastik ruhdagi qarashlarini o‘z asarlariga singdirgan. XVII-asrdan boshlab badiiy adabiyot tobora ommalashib bormoqda va kitoblarni ijaraga berish sxemalari orqali osonroq sotib olinmoqda. «Falsafa» tushunchasi yunoncha phileo-sevaman va sophia-donolik so‘zlaridan

¹ .“Yoniq so‘z” Qozoqboy Yo‘ldoshev.Yangi avlod asari.2006-yil.

kelib chiqqan bo‘lib, mazkur atamaning dastlabki ma’nosini donolikka muhabbat deb talqin qilish mumkin. Yunon mutafakkiri Pifagor tomonidan falsafa so‘zi miloddan avvalgi VI-asrda tayyor holda (afsonalar, rivoyatlar, an’analar orqali) avloddan avlodga o‘tuvchi bilim bilan inson o‘z aqliga tayanib, mushohada yuritish va tanqidiy fikrlash yo‘li orqali olishi mumkin bo‘lgan bilimni farqlash maqsadida ishlatgan. Hozirgi rivojlanish davriga kelib badiiy adabiyot yangicha zamonaviylashib, rivojlanib yuksak cho‘qqilarga erishish yo‘lida yangiliklarni hayotga tadbiq etmoqda. XX-asr boshlarida o‘zbek ma’rifatparvarlari Hamza Hakimzoda Niyoziy, Abdulla Avloniy kabilar o‘z asarlarini “Adabiyot” deb ataganlar. XX-asrning 20-yillarida “Adabiyot” atamasi badiiy asarlarga nisbatan ishlatila boshlandi. Yapon falsafasidagi badiiy adabiyoti tez o‘zgarishi va rivojlanishi bilan ajralib turadi. Xitoy va Hindiston mamlakatlarida ilk bor badiiy adabiyotlar, y’ani tarixiy manbalardan ma’lum bo‘lishicha, qadimgi badiiy adabiyotning paydo bo‘lish boshlanish sanasini aniqlay olmadilar, ayniqsa buyuk og‘zaki an’ana bo‘lganligi sababli biroq, ma’lumki, birinchi adabiy asarlar Mesopotamiya imperiyalari, Xitoy va Hindistonda yozilgan. Qadimgi Misr mamlakatlarida topilgan eng qadimgi kitoblardan ma’lum bo‘lishicha bu o‘liklarning kitobi, miloddan avvalgi 13-asrga oid. Qadimgi Misrdagi dafn matnlarida o‘z ifodasini topgan. O‘rta asr adabiyoti bu 476-yilda Rim imperiyasining qulashi va 1492-yilda Kolumbning Amerikaga kelishi bilan sodir bo‘lgan davrdir. O‘sha davrda cherkov adabiyot va bilimlarni egallab oldi. Rohiblar kitoblarga, matnlarning tarjimalariga, o‘zlarini o‘qitish va matnlarni yozish imkoniyatiga ega bo‘lganlar. Shu sababli ham o‘rta asr adabiyoti hukmron diniy fikrni fosh etish bilan ajralib turadi. Sharq xalqlari ilm-fanida “badiiy adabiyot” so‘zi XX-boshlarigacha badiiy adabiyot haqidagi ta’limot ma’nosida ishlatilgan, badiiy so‘z asarlari yig‘indisi “adabiyot” deb atalmagan. “Muhammad G‘iyosiddin binni Jaloliddin Rompuriy 1827-yilda Hindistonda yozib tamomlangan va keyin O‘rta Osiyoda ham keng shuhrat qozongan “G‘iyosul lug‘at” kitobida “adabiyot” deb badiiy so‘z mahorati haqidagi ta’limotni tushunadi va unga she’r yozish qoidalaridan boshlab arab tilining sarfi (morfologiyasi) hamda nahvi (sintaksisi)

gacha bo'lgan topilmalarni kirgizadi", deb yozilgan. Jahon adabiyoti namoyondalaridan, Alisher Navoiy, Uilyam Shekspir, Fyodor Dostoyevskiy singari san'atkorlarning asarlari necha yuz yil muqaddam yozilgan bo'lsada, hozir ham, bundan keyin ham kishilarni befarq qoldirmaydi va ularni hayot kurashdan iborat ekanligi, kishilararo munosabatlarning murakkabligi haqida o'ylantiradi. "Jahon adabiyoti" tushunchasini birinchi marta 1827-yilda Gyote iste'molga olib kirgan, deyiladi. "Jahon adabiyoti" esa muayyan mezonlarga asoslanadi. Badiiy adabiyotning folklorshunoslik sohasida esa xalq og'zaki ijodiyotidagi, qo'shiqlar, ertak, doston kabi janrlarning o'ziga xoslik tomonlari tadqiq etiladi. ²

Badiiy falsafiy adabiyot insonlarni tarbiyalaydigan, ruhiyatini oziqlantiradigan, ta'bir joiz bo'lsa "ko'zlarini ochadigan" beqiyos kuch, inson aqliy va ruhiy omiling mahsulidir. Jamiyatda inson ruhining muhandislari butun millat, kerak bo'lsa dunyo xalqlarining yuragidagi tug'yonlarini uyg'ota oladi. Zero, badiiy so'z qudrati katta. Bunga be'etibor davlat taqdiri tanazzulga yuz tutadi. O'zbek adabiyoti esa dunyo adabiyoti vallamatlaridan desak, mubolag'a qilmagan bo'lamiz. San'at va adabiyotdagi yangicha shakllar, turli uslub, yo'nalishlar hayot voqeligini ta'sirchan ifodalash va inson obrazini yorqin aks ettirishga intilishdan kelib chiqadi. Ta'kidlash joizki, badiiy adabiyot hayotni va inson dunyosi san'atning boshqa turlariga nisbatan keng aks ettiradi. Bu jihatdan san'atning hech bir turi adabiyot bilan bellasha olmaydi. San'atning boshqa turlari, jumladan, kino san'ati ham kishilarning muayyan paytidagi holatini gavdalantiradi. O'shanda ham u musiqa, tasviriy san'at, texnikaning turli vositalari hamda adabiyotga tayanadi. Badiiy adabiy jarayonga, badiiy asarlarga, shoir, adib, adabiyotshunoslar hayoti va ijodiy faoliyatiga munosabat bildirganda, albatta, ijtimoiy davrning o'ziga xos jihatlari e'tiborga olinadi. Adabiyot sho'ro hukmronligi davrida mustabid hokimiyat siyosatini targ'ib-tashviq etuvchi eng asosiy g'oyaviy qurol vazifasini o'tagan. Shu boisdan, bu davrda adabiyotga, adabiyot to'g'risidagi ilmga alohida diqqat qaratilgan. Badiiy adabiyot hamisha ham davr bilan hamohang bo'lavermaydi. Negaki, zamonaviy-abadiy, davr-o'tkinchi, adabiyot esa, shu ikki

² Axmedova M.A tarix fanlari doktori. Kitob.Toshkent.2005.yil.

qarama-qarshi tushuncha: abadiylik va o'tkinchilikni o'zida bir varakayiga aks etgirishi lozim bo'lgan hodisadir. Adabiyotga doir asarlarda o'tkinchi hayot tasvirlanadiyu, insoniyatning badiiy xotirasiga abadiyatga qadar muhrlanadi. Ayrim olimlar mustaqillik davri adabiyoti haqida emas, mustaqil adabiyot hahida fikrlashish foydali degan mulohazani bildirishmoqda. Darhaqiqat, davr kelib-ketaveradi, asl adabiyot esa qolaveradi. Lekin XV-asrdagi mustaqil adabiyot bilan XVI-asrdagi mustaqil adabiyotning farqli jihatlari bormi? Bu savolga ham bor, ham yo'q, deb javob berish mumkin. Farqi yo'q, shu ma'nodaki, har qanday davrdagi adabiyot mustaqilligining o'zi bilan, ijtimoiy, siyosiy, mafkuraviy jihatlarga qaram bo'lmaganligi bilan, asl estetik hodisa ekanligi bilan mohiyatan boshqa davrlardagi chin badiiyat namunalariga juda o'xshaydi.³

Xulosalash natijasi shuni ko'rsatadiki barcha jahon miqyosidagi adabiyotlarning kelib chiqish davri, fikr mulohazalar, tortishuvlar, taqqoslash, bir-birini tahlil qilish, ijod qilib o'tgan mashhur olimlar va ularning hayotiy tajribalari haqida fikrlar bildirib o'tildi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. "Yoniq so'z" Qozoqboy Yo'ldoshev. Yangi avlod asari. 2006. yil
2. "Falsafa" Axmedova M.A tarix fanlari doktori. Kitob. Toshkent. 2005. yil.
3. "Ma'naviyatshunoslik" Abduraxim Erkayev. Darslik. 2018. yil.
4. Pardaeva, I. M. (2014). ON THE EXAMPLE OF THE ARTISTIC AND HISTORICAL PROSE OF NAVOI IN TURKISH. The Way of Science, 73.
5. Mamayunusovna, P. I. (2022). Utterance of Kings in Classical Literature. Thematics Journal of Social Sciences, 8(4).
6. Каримова, С. (2020). Машхур шарқ шоираси зebуннисобегим. Иностранная филология: язык, литература, образование, (1 (74)), 12-14.
7. Рахматова, Д. (2021). Сайқалланаётган "Ўткан кунлар". Общество и инновации, 2(3/S), 173-179.

³ "Ma'naviyatshunoslik" Abduraxim Erkayev. Darslik. 2018. yil.

8. Дилафруз Рахматова (2021). Совершенствующие «Минувшие дни». Общество и инновации, 2 (3/S), 173-179. doi: 10.47689/2181-1415-vol2-iss3/S-pp173-179.

9. Rakhmatova, D. (2020). MAKHMUDKHUJA BEKHBUDI AND LANGUAGE ISSUE. Интернаука, 24(153 часть 3), 11.

10. Nusratilloevna, R. D. (2020). Makhmudkhuja Bekhbudi and Enlightenment. Проблемы науки, (6 (54)), 60-62.

11. PARDAYEVA, İ. ALISHER NAVOIYNING “TARIXI MULUKI AJAM” ASARIDA ZOLIM SHOHLAR TASVIRI. Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD), 2(1), 463-467.